

**DOLGOZZANAK-E A NŐK? A MAGYAR LAKOSSÁG NEMI SZEREPEKSEL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYÉNEK VÁLTOZÁSAI
1988, 1994, 2002**

BLASKÓ ZSUZSA

BEVEZETŐ

Ennek a tanulmánynak az a tárgya, hogy miként jelent meg a nők társadalmi szerepe a magyar közvélekedésben az elmúlt mintegy tizenöt évben. Az elemzés alapjául az International Social Survey Programme (ISSP) 1988-as, 1994-es és 2002-es adatfelvételei szolgálnak. Ezek mindegyike országos reprezentatív mintán¹ a felnőtt lakosság nézeteit vizsgálta a nemi szerepek, a család, a gyermekvállalás, a család és munka összeegyeztethetőségének kérdéseiről. E témakörök közül itt most csupán egyetlen kérdéscsokrot emelünk ki, nevezetesen azokat az attitűdkérdéseket, amelyek a női munkavállalás elfogadottságával, a nők pénzkereső tevékenységének a családra gyakorolt (vélt) hatásaival foglalkoznak – tágabb értelemben a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák egyes metszeteit járják körül.

A jellemzően Nyugat-Európában fogant erre irányuló kutatások egyetlen meghatározó dimenzióban látják-láttatják a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák formálódását, mégpedig a „tradicionalis – modern” ellentétpárban. „Tradicionalisnak” (vagy „konzervatívnak”, „hagyományosnak”) tekintik azt a fel fogást, amely a 20. század elejéig Európában többé-kevésbé uralkodó szerepmintát, a nő kizárólagos háziasszonyi és anyai szerepvállalását és a férfi kizárólagos kereső tevékenységét támogatja. Ebből a nézőpontból a női munkavállalás egyértelműen negatívan ítéltetik meg, különösen akkor, ha (kis)gyermek(ek) is van(nak) a családban. A férfinak viszont nem feladata az otthoni teendőkkal foglalkozni, vagy akár a gyerekgondozásban részt vállalni. Ezzel szemben *modernnek* minősíti ez a szemlélet azt a szerepfelfogást, amely a nemi szerepeket ennél nyitottabbnak, akár felcserélhetőnek látja. Eszerint a háztartási, gyermeknevelési teendők, csakúgy, mint a pénzkereső tevékenység családon (párkap-

¹ A vizsgált populáció mindhárom évben a Magyarországon élő, 18 éves vagy annál idősebb, magánháztartásban állandó lakcímmel rendelkező személyek köre volt. A megkérdezettek ezt a csoportot reprezentálják nem, iskolai végzettség, településtípus és korcsoport szerint. Az adatfelvételeket a TÁRKI végezte, személyes megkérdezés útján. A (megvalósult) minta nagysága 1988-ban 1737, 1994-ben 1494, 2002-ben pedig 1023 fő volt.

csolaton) belüli megosztása a felek alkujának eredménye, rugalmasan alakítható. A családon belüli felelőségek ugyanúgy megoszthatóak, mint a kenyérkereset felelősége.

Véleményünk szerint ezzel a megkülönböztetéssel több probléma is adódik. Az egyes alkalmazások, így például az itt bemutatott kutatás kérdései sem következetesek teljesen a „modern” attitűd értelmezésében. Gyakran ugyanis nem a szerepminták közötti választás önkéntességének elismerését, hanem kifejezetten a hagyományostól eltávolodó, a női kenyérkeresetet támogató, az otthoni feladatvállalás jelentőségét elvető nézeteket tekintik „modernnek”. Történik ez ráadásul sokszor úgy, hogy a „tradicionális” felfogáshoz negatív, míg a „modernhez” pozitív (kutatói) értékítéletek társulnak. Speciálisan közép-kelet-európai probléma továbbá, hogy a bemutatott értelmezés a mienkétől gyökeresen eltérő történelmi-társadalmi körülmények között alakult ki, és így a magyar viszonyok között már csak ezért is korlátozottan állja meg a helyét. Míg a kikényszerített modernizáció és felülről diktált emancipáció évtizedeire vonatkozóan – ha a nyugat-európaiktól eltérő értéktartalommal is – nem tűnik életszerűtlennek a dolgozó nő képét a „modern”, haladó szellemmel azonosítani, a háztartással és gyerekneveléssel főállásban foglalkozót nőét pedig egyfajta hagyományos, tradicionális szerepként leírni, addig a rendszerváltás után felbolydult világban ezek a meghatározások már korántsem tekinthetők egyértelműnek.

Feltételezzük például,² hogy a kérdéskörben kulcsszerepet játszó *háziasszony* fogalom 1989 után nemcsak hogy gyökeresen eltérő tartalommal töltődött fel, elveszítvén korábbi, valamifajta elmaradottságot sugalló jelentését, hanem társadalmi csoportonként meglehetősen differenciált jelentést is kapott. Valószínűleg más konnotációk tapadnak a fogalomhoz például a munka nélkül maradó falusi asszony számára, aki bőven talál maga számára feladatot a ház körüli kisgazdaságban, mást a sokgyerekes értelmiségi családokban, ahol esetleg önszántukból döntenek úgy, hogy a feleség kizárólag a gyereknevelésre fordítja energiáit (és felhalmozott tudástőkéjét), és megint egészen mást az egyebek mellett társadalmi reprezentációs feladatokat is betöltő nagyvállalkozó-feleségek körében. Az eltérő jelentéstartalmakhoz eltérő értékelések kapcsolódhatnak, melyeket véleményünk szerint legalábbis nem pontosan ír le a „tradicionális szerep” kategóriája. Hasonló módon sajátos történelmi utat járhattak be a vizsgálatban szereplő egyéb fogalmak, meghatározások is.

Tehát – mint arra írásunkban részletesen kitérünk majd – nem gondoljuk, hogy a hagyományos értékrendhez a rendszerváltozást követően történt (átmenetinek bizonyuló) visszatérés bármilyen értelemben „visszalépést” jelentene a „fejlődésben”, a társadalom vagy az értékrend „modernizációjának” folyamatában – amint azt a „tradicionálisabbá válás” kifejezés sugallja. Sokkal inkább

² Sajnos megfelelő vizsgálat híján kénytelenek vagyunk csupán feltételezéseinkre támaszkodni.

strukturális kényszerekre adott racionális válaszként értelmezzük a vélemények ilyen irányú módosulását. Mindezeket szem előtt tartva azonban (jobb híján, az egyértelműséget és a hasonló adatokra épülő egyéb munkákkal való könnyebb összevethetőséget elősegítendő) magunk is a „tradicionalis”–„modern” fogalompárt használjuk a két ellentétes nemi szerepfelfogás megjelölésére, ám távolságtartásunkat következetes idézőjel-használattal igyekszünk kifejezni.

MAKROKÖRNYEZET ÉS ATTITÚDOK

A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök vizsgálatát természetesen azok a társadalmi és gazdasági változások teszik igazán érdekessé, amelyek a vizsgált időszak alatt számottevően módosították a nők helyzetét mind a munkaerőpiacon, mind a magánszférában, a családokban. Az előbbit illetően a legjelentősebb az a folyamat, amelynek következtében a szóban forgó tizenöt év során a munkaképes korú nőknek körülbelül egyötöde állás nélkül maradt – munkanélkülivé vált vagy kivonult a munkaerőpiacról. Részben, de nem kizárólag ennek tudható be ugyanakkor az állásban lévő nők iskolázottsági szintjének figyelemre méltó emelkedése: 2001-ben tíz dolgozó nőből hat már legalább érettségivel rendelkezett – ami egyébként eggyel több, mint az ugyanennyi férfira eső érettségizettek száma.

A nők demográfiai magatartásában szintén jelentős változások zajlottak le a vizsgált időszakban. Az 1988 és 1990 között tapasztalt átmeneti stabilizálódás után fokozatosan, s különösen 1994-től növekvő dinamikával tolódtott egyre későbbre első házasságkötésük ideje, csökkent a házasságkötési kedv, tovább mérséklődött a gyermekvállalási hajlandóság – hogy csak a jelentősebb folyamatokat említsük. E változások dinamikája kétségtelenül elég jelentős ahhoz, hogy tükröződésükre számíthassunk a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökben is.

Ebben a dolgozatban természetesen nem vállalkozhatunk a munkaerő-piaci változások, a demográfiai magatartás és a nemi szerepekre vonatkozó ideológiai átalakulása közötti összefüggésrendszer bonyolult szövevényének feltérképezésére – de még csak a feltételezhető oksági viszonyok irányának megállapítására sem. Bemutatjuk viszont, hogy a felsorolt makro-változásokat valóban számottevő véleményváltozások kísérték, és kísérletet teszünk ezek egy részének értelmezésére.

A nemi szerepekre vonatkozó társadalmi vélekedések alakulását az itt bemutatott időszak első részére – 1988-ra és 1994-ra – vonatkozóan elsősorban Tóth Olga írásából (pl. *Tóth* 1995, 1998) már ismerhetjük. A történetnek ezt a részét is részletesen tárgyalnunk kell azonban ahhoz, hogy megkísérelhessük a teljes időszak eseményeinek értelmezését. A vélemények adatokban megjelenő változásán túl – ti. hagyományosabbá vált az 1988 és 1994 között – bemutatjuk

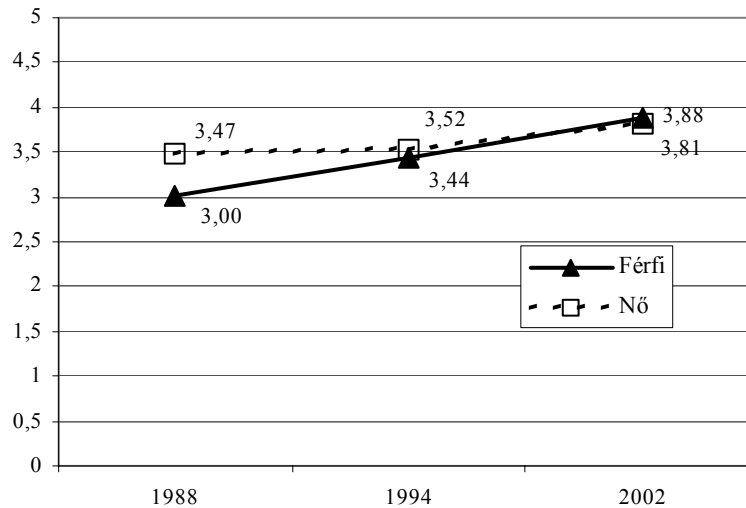
az ezt értelmezni próbáló, eddig napvilágot látott hipotéziseket, majd azokat sajátjainkkal is kiegészítjük. Véleményünk szerint ugyanis az eddigi magyarázatokban aránytalanul kevés teret kaptak a munkaerőpiacon bekövetkezett radikális változások, amelyek gyökeresen új környezetbe helyezték általában a munkavállalás, de azon belül is a női munkavállalás társadalmi jelentését. Megmutatjuk ugyanakkor azt is, hogy bár mindezek az elméletek valószínűleg jelentős magyarázó erővel bírnak, önmagukban elégtelenek. Nem adnak ugyanis magyarázatot arra az általánosabb és eddig mellőzött jelenségre, hogy az áttekintett periódusban a női munkavállalást érintő problémákon kívül egy sor egyéb, a gyerekvállalással és a házassággal kapcsolatos kérdésben is hasonló módon konzervatívabbá vált a magyar közvélekedés. Ezt a jelenséget eddigi vizsgálataink alapján csupán bemutatni tudjuk, kielégítő magyarázat nyújtására nem vállalkozhatunk.

A korábbi folyamatok újratárgyalásától továbblépve azután megmutatjuk, hogy 1994 után, ha kicsiny lépésekben is, de a magyar lakosság véleménye hasonulni kezdett a nyugat-európaiakéhoz, vagyis megnövekedett valamelyest a férfi-női szerepek közeledését támogatók aránya. A változás nem radikális: az átlagokat tekintve körülbelül az 1988-as állapotot látjuk újra megjelenni. A véleményeket formáló erők azonban mások, a véleménykülönbségeket alakító törésvonalak sem ugyanott húzódnak. Erre világítanak rá az elemzéseket záró regresszióanalízis eredményei.

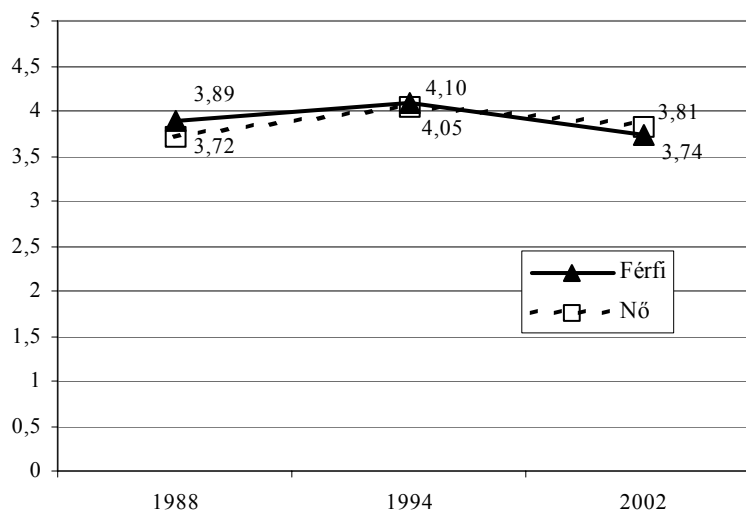
A NŐI MUNKAVÁLLALÁS MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSA: „TRADICIONALISABBÁ” VÁLÁS MAJD „MODERNIZÁLÓDÁS”

A vizsgálódásunk homlokterében álló attitűdök 1988, 1994, illetve 2002 közötti alakulását az I–IV. ábrák mutatják be. Ezeken – férfiak és nők véleményét különválasztva – átlagos pontértékeket láthatunk. Az ötfokú skálákon az 5-ös érték a teljes egyetértés, míg az 1-es a teljes egyet nem értés kifejezője.³

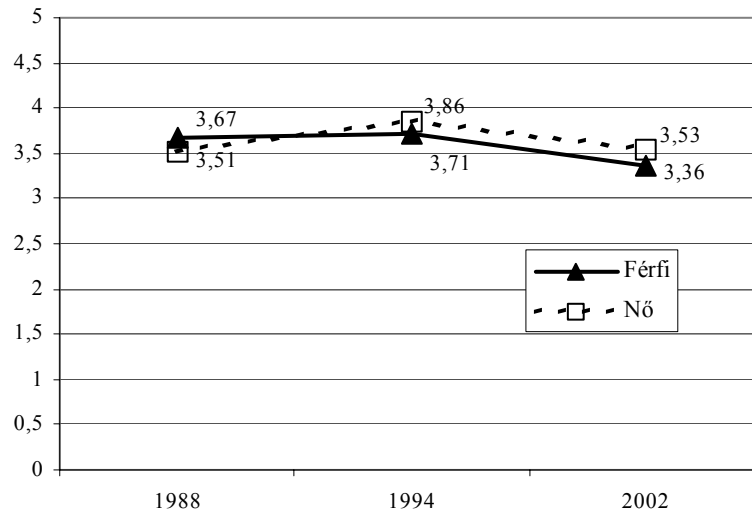
³ Bár a vizsgálatokban a bemutatottaknál több hasonló attitűdkérdés szerepelt, itt csak azokra szorítkozunk, melyek teljesen változatlan formában, mindhárom évben bekerültek a kérdőívbe. Felvetődhet, hogy az átlagos pontértéknél intuitívebbnek tűnhet a megoszlás valamelyik elemével – például az egyetértők és a teljesen egyetértők százalékos arányával – dolgozni. Mi azt tapasztaltuk, hogy ebben az esetben az átlag kevésbé fedti el a megoszlások különbségeit.

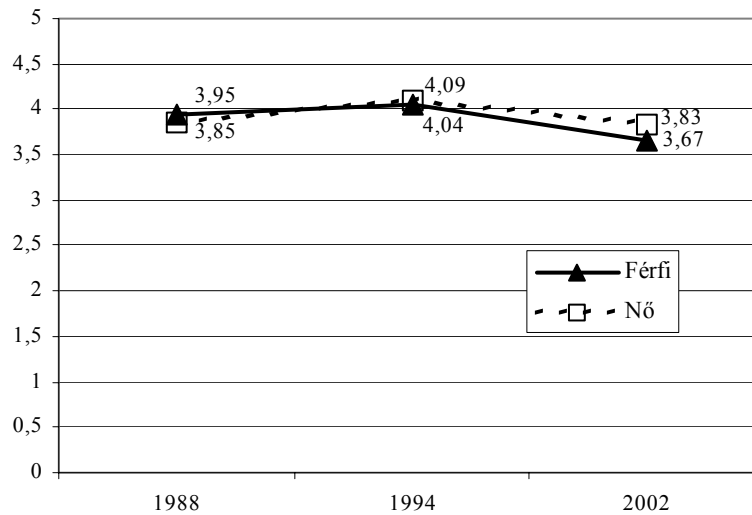
I. Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik
Opinion: A working mother has just so warm and close relation with her children than a mother who does not work

II. Hat éves kora előtt mindenképp megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik
Opinion: A child below 6 is hard hit in any case if his/her mother works

III. A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik
 Opinion: Family life is hard hit if the mother is a full-time worker

IV. Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya,
 hogy otthona és gyermeke legyen
 Opinion: Having a job can be also important but the real things that most of
 the women desire are home and children

A férfiak és a nők véleményének módosulása tendenciájában hasonló, ám nem teljesen egyező. A férfiaknak négy kérdés közül kettőben 1988 és 1994 között hagyományosabbá vált az álláspontja. A második vizsgálat idejére növekvő mértékben értettek egyet ugyanis azzal, hogy „*Hat éves kora előtt mindenképpen megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik*”, valamint azzal is, hogy „*Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen*”. Viszont a másik két attitűd közül egyben („*Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik*”) megengedőbbé váltak a kilencvenes évek közepére, míg egyben („*A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik*”) nem változott az álláspontjuk. 2002-re azután kivétel nélkül minden kérdésben megengedőbbé váltak, vagyis kezdték határozottabban elfogadni a nők munkavállalásának gondolatát.

A nőknél szintén a „tradicionalisabbá válás, majd liberalizálódás” folyamata játszódott le, azzal a különbséggel, hogy esetükben egyértelműbb volt a hagyományos szerepfelfogások iránti újraerősödő vonzódás 1988 és 1994 között. Egyetlen kérdéstől eltekintve minden vonatkozásban megerősödtek bennük a munkavállalással szembeni ellenérzések (I. ábra). Nyilvánvalóan fokozódtak félelmeik a munkába állásnak a családra gyakorolt negatív hatásaival szemben, nagyobb teret nyert köztük az a meggyőződés, hogy a legtöbb nő számára valójában a család és a gyerekek jelentik az élet legfőbb értelmét. 2002-re azután – a férfiakhoz hasonlóan – egyértelműen megnőtt körükben a női munkavállalás elfogadottsága.

Mivel a két nem esetében a változások eltérő dinamikával zajlottak, az egyes időpontokban más-más relációban álltak a női szerepekről vallott nézeteik. 1988-ban még egyértelműen a férfiak voltak tradicionálisabbak, 1994-ben viszont a nők egy, 2002-ben pedig két kérdésben is hagyományosabb nézőpontot képviseltek náluk. Erre a tényre – amely egyébként ellentétes a külföldi tapasztalatokkal, melyek szerint általában a férfiak erősebben, illetve tovább ragaszkodnak a hagyományos nemi munkamegosztáshoz (pl. *Alwin* és szerzőtársai 1992, *Scott* és szerzőtársai 1996) – még később visszatérünk.

A bemutatott attitűdkérdésekre adott válaszok nyomán kirajzolódott általános tendenciákat egyébként a kutatásból nyert más adatok is alátámasztják. Ilyen például azoknak a véleményeknek a megoszlása, amelyeket a válaszadók különböző élethelyzetekre vonatkozóan fogalmaztak meg a nő ideális munkavégzésével kapcsolatban. Az I. tábla azt mutatja be, hogy az egyes felvételek idején milyen arányban gondolták a válaszadók, hogy egy kisgyerekes anyának, illetve egy olyan anyának, akinek már a legkisebb gyereke is iskolába jár, teljes állásban kellene dolgoznia, részmunkaidőben kellene dolgoznia vagy egyáltalán nem kellene dolgoznia.

Hasonlóan a korábban bemutatott véleménykérdésekhez, itt is az látható, hogy a kilencvenes évek fordulóján a férfiak és nők körében egyaránt népsze-

rűbbé vált az a gondolat, hogy a nők – az anyák – maradjanak otthon. A nők véleményének hagyományosabbá válása ez esetben is egy kissé karakteresebbnek bizonyult.⁴ 2002-ben azután már mindkét nem tagjai kevésbé pártfogolják a munkától való teljes távolmaradást, és határozottan népszerűbbé válik a rész-munkaidős munkavállalás.

1. Mit csináljon a nő, amikor... (%)
What should a woman do when... (%)

Nem	1988			1994			2002		
	Teljes állás	Rész-munka	Ott-hon	Teljes állás	Rész-munka	Ott-hon	Teljes állás	Rész-munka	Ott-hon
<i>Van olyan gyerek, amelyik még nem jár iskolába</i>									
Férfi	6	36	58	3	28	68	6	44	50
Nő	10	44	46	6	33	59	7	49	44
<i>A legkisebb gyerek is elkezdett iskolába járni</i>									
Férfi	29	48	22	18	48	33	33	53	13
Nő	34	50	15	21	50	27	30	55	14

Fenti adataink időbeli alakulását vizsgálva felvetődhet a kérdés, hogy vajon milyen relevanciát kell tulajdonítanunk 3–7 tizedes változásoknak, ha attitűd-kérdéseket elemzünk. Bár statisztikailag minden esetben szignifikáns különbségről van szó, nem nyilvánvaló, hogy mekkora ezek gyakorlati jelentősége. A kérdésre ugyan egyértelmű válasz nem adható, a szerző meggyőződése, hogy – jellemzően lassan változó – társadalmi beállítódásról gondolkodva a változásnak ez a mértéke nem hagyható figyelmen kívül és feltétlenül magyarázatot érdemel. Ilyen magyarázatokat kínálunk a következő fejezetekben.

1988–1994: a vélemények „tradicionálisabbá” válása

A rendszerváltás előtti időszakból csak szórványos adatokkal rendelkezünk a társadalom nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseiről. Az ezekből adódó következtetések azonban egyértelműek: a magyarok nem egyszerűen abszolút értelemben bizonyultak gyerek-, és házasságcentrikusnak és álltak ki a nők hagyományos szerepeinek elsőbbsége mellett, de nemzetközi összehasonlításban is meglehetősen „tradicionálisnak” számítottak.

⁴ Bár az álláspont nyilvánvalóan vitatható, most a nők rész-munkaidős munkavállalásának pártfogolását az otthon maradás és a teljes idejű foglalkoztatottság között valahol „félúton” levőnek tételezzük a „tradicionális”–„modern” attitűdskálán.

Pongrácz Tiborné és S. Molnár Edit vizsgálatai például, melyeket a hetvenes években végeztek (lásd erről pl. *Pongrácz* 2001), a kisgyermekes anyák munkavállalásával kapcsolatos nézeteket járták körül. Ezekből rendre az derült ki, hogy Magyarországon a kisgyereket nevelő anyák elsődleges feladatának mind a lakosság, mind az érintettek a gyereknevelést tartották, és meglehetősen nagy arányban preferálták a pénzkereső funkciót kizárólag az apához rendelő családmodellt. Hasonló következtésekre jutott – különösen a férfiakra vonatkozóan – azután az 1988-as ISSP-vizsgálat is. Összesen öt, a nemi szerepekre vonatkozó attitűdkérdés⁵ közül kettőben a magyar férfiak bizonyultak a leginkább tradicionálisnak, a másik háromban pedig csupán osztrák társaik előzték meg őket. Azzal a kijelentéssel például, hogy „*Allásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen*”, a résztvevő nyolc országban átlagosan a férfiak 50, a nők 46 százaléka értett egyet, míg nálunk a megfelelő arányok 78, illetve 74 százalék voltak.

A rendszerváltozás előtti vizsgálatok eredménye különösen azért volt érdekes, mert a „köz” és „privát” éles, ám rejtett szembenállását jelezte a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák terén. Nyilvánvalóvá tette, hogy a nőket kereső munkára presszionáló hivatalos ideológiával és gazdasági kényszerekkel szemben a magyar társadalom kitartott a nemi szerepek „tradicionális” felfogása mellett, amely szerint a nő feladata és hivatása a háztartás és a család ellátása volna, míg a családfenntartás a férfira hárulna. Ez a fajta közvélekedés persze nem befolyásolhatta a gyakorlatot – legalábbis ami a nők pénzkereső tevékenységét illeti. A csaknem teljes körű foglalkoztatottságuk, a részmunkaidős munkalehetőségek hiánya és a második gazdaságbéli szerepvállalásuk az egyik oldalról, míg az otthoni teendőik fontosságát hangsúlyozó közvélekedés a másik oldalról azután mindvégig túlterheltséghez és súlyos szerepzavarokhoz vezetett a nők körében. Ehhez járult az a többletterhelés, amit a konzervatív attitűdökből eredően meglehetősen egyenlőtlen háztartáson belüli munkamegosztás okozott. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a valódi választási lehetőség teljes hiánya és a munkahelyi, valamint otthoni teljesítménykényszer kettős nyomása vezethetett a nemzetközi mércével mérve igen nagyfokú nosztalgiához a társadalmi feladatok hagyományos megosztása iránt.

A nyolcvanas évek végének társadalmi-gazdasági változásait követően nyitva állt a kérdés, hogy a radikálisan átalakuló strukturális viszonyok között módosulnak-e, s ha igen, vajon milyen irányban ezek a nézetek. Az egyik elvi lehetőség az volt, hogy a hagyományos nemi szerepektől való elfordulást hozzák magukkal, és a magyar közvélekedésben felerősödik a nők teljes egyenjogúságának követelése.⁶ A feltételezés háttérében többféle magyarázat is állt. Ilyen volt egyrészt a demográfiai viselkedésminták alakulása, amelyek ekkor

⁵ A fenti négy kérdésen kívül az az állítás szerepel még ebben az összehasonlításban, hogy „A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család”.

⁶ Ez a hipotézis jelenik meg pl. Tóth Olga idézett munkáiban.

már hosszabb ideje a hagyományos családi értékek visszaszorulását sejtették. (Így például a 1989 és 1992 között bekövetkező átmeneti emelkedés után újra és korábban nem tapasztalt mértékben csökkenni kezdett az éves születések száma, folytatódott a házasságkötési kedv csökkenésének a nyolcvanas évektől számítható tendenciája, és már jó ideje emelkedőben volt a házasságon kívüli születések száma is.) Szintén számítani lehetett arra, hogy a strukturális változásokat – hasonlóan egyéb területekhez – a nemi ideológiák terén is a nyugati értékrendhez való közeledés kíséri majd. Ezt a vélekedést erősítették a nyilvánosság előtt, médiumokban zajló viták a dolgozó, karriert építő nőről, a nő önérvényesítésének fontosságáról. Végül pedig felmerülhetett az is, hogy a családok többsége esetében a pénzkeresés gazdasági kényszere inkább a női munkavállalás elfogadását motiválhatja, semmint a háziasszony-szerepet. A kétkeresős családmodell elterjedtsége mit sem gyengült, sőt, sok esetben a nőre hárult a családban a főkereső szerepe.

A vizsgálatok azonban – mint láttuk – rációfoltak ezekre a várakozásokra, és éppen ellentétes irányú folyamatokra, a vélemények „tradicionalisabbá” válására vallottak. Az alábbiakban bemutatjuk azokat a hipotéziseket, amelyeket az eredményeket előttünk elemző szerzők megfogalmaztak, majd pedig sajátjainkkal egészítjük ki őket.

Tóth Olga (1995) elsőként azt veti fel, hogy az 1994-es vizsgálat esetleg korábban is létező, ám addig lappangó attitűdöket mutatott ki, vagyis hogy a rendszerváltás előtt az emberek (elsősorban a nők) nem merték volna teljes őszinteséggel kinyilvánítani az uralkodó ideológiával ellentétes nézeteiket. Tóth maga is jelzi, hogy a hipotézis nem túlságosan erős – s az ő érvihez hozzátehetjük még, hogy tudomásunk szerint nem ismeretes olyan egyéb vélemény tárgy, amellyel kapcsolatban kutatások 1989 után hirtelen felszabaduló, addig elnyomott nézeteiket találtak volna. További lehetséges magyarázat (szintén Tóth 1995), hogy a nők a háziasszonyi szerep fokozódó elfogadásával igyekeztek volna kimenekülni az alól a nyomás alól, amelybe a közvélemény elvárásai (gyereket szülni, tökéletes anyának és jó háziasszonnak maradni) és a társadalmi kényszer (pénzkereső állást betölteni) alakítottak ki. Legvalószínűbbnek végül azt tartja Tóth, hogy „a nők belefáradtak abba a nyugat-európaihoz képest valóban nagy terhelésbe, amit a teljes munkaidős munka és a háztartás ellátása jelent”. (84. o.) Jól ismert tény ugyanis, hogy a magyar (és általában a szocialista országokból) asszonyoktól különösen sok időt és energiát vont el a házimunka – részben az elvégzendő munkák nagy mennyisége, részben pedig az egyenlőtlen családon belüli munkamegosztás miatt. A KSH Időmérlege szerint a nők 1986/87-ben átlagosan mintegy napi 261 percet töltöttek háztartási és ház körüli munkával, míg a férfiak csupán 86-ot (saját számítások KSH 2002 alapján). Bár a rendszerváltás után mind a háztartásban ledolgozott órák száma, mind a nemek közötti egyenlőtlenségek mérséklődtek valamelyest, a nők otthoni leterheltsége továbbra is jelentős mértékű ma-

radt.7 Vaskovics László (2000) a felsoroltakat azzal egészíti ki, hogy mindeközben a gyermekellátó intézmények száma is visszaesett Magyarországon. Ez pedig közvetlenül motiválhatta a nőket (s a férfiakat) arra, hogy az anya felelősségi körébe utalják a kisgyermek nevelését.

Bár a fenti értelmezések relevanciáját nem vitatjuk, mi magunk ezeknél nagyobb súlyt tulajdonítunk a munkaerőpiacon zajló folyamatoknak abban, hogy a nemi szerepek hagyományos felfogása a rendszerváltás után újra megerősödött. Mint jeleztük, a munkaerőpiacot 1989 után sokszerűen megjelenő túlkínálatos állapot jellemezte, a korábbi csaknem kötelező munkavállalást a munkahely megtartásának nagyfokú bizonytalansága váltotta fel. A változások nagyságrendjét jól érzékelteti, hogy 1990 és 1994 között a munkaképes korú nők körében 2010 ezerről 1620 ezer főre, míg a munkaképes korú férfiak körében 2524 ezerről 2013 ezer főre esett vissza a foglalkoztatottak száma (MTA KTI 2002). A radikális változások egyik következménye tehát, hogy sok családban hiába lett volna nagyobb szükség a keresetükre, a nők sokszor mégis arra kényszerülnek, hogy akár munkanélkülivé válva, akár valamilyen gazdaságilag inaktív státusba menekülve otthon maradjanak. Ennek elfogadottsága így valójában a pénzkereső munkát nem vállaló nők számával együtt növekedett, csökkentve ezzel a gyakorlat és a vélemények korábbi diszkrpanciáját. Könnyen lehet, hogy éppen e kényszerű otthon maradás módosította az attitűdöket, és kényszerből kívánatosá – a gyerek, a család számára hasznossá – definiálta át a kialakult helyzetet. Ahogyan azt Spéder Zsolt (2003) a gyermekvállalási kedv alakulásának kapcsán részletesen kifejti, a munkaerőpiacról kiszoruló nők számára elérhető volt egy vonzó, de legalábbis elfogadható társadalmi szerep: a háziasszony vagy éppen az anya szerepe. Míg a munka nélkül maradó férfi egyfajta társadalmi vákuumba kerül, nem létező elfogadott társadalmi kategória, amely őt mint a háztartás vezetőjét, otthoni feladatok ellátóját vagy éppen főállású apát legitimálná, addig a nőknek ez megadatott, amikor munkavállalóból háztartásbelivé, eltartottá vagy főállású anyává váltak. Eszerint tehát a háziasszony szerep elfogadottságának kimutatott erősödése éppen ezt a társadalmi „kiskaput” tárja szélesebbre a strukturális nyomás folytán a munkaerőpiacról kiszoruló nők előtt.

Adataink szerint ez a fajta racionalizálási vagy, ha úgy tetszik, szereptágítási folyamat valóban létezett, mégpedig meglehetősen kézzelfogható módon – főként a férfiak körében. Azok a férfiak ugyanis, akiknek a felesége munkanélküli vagy gazdaságilag inaktív (nem nyugdíjas) volt 1994-ben, inkább gondolták, hogy a nő igazi vágya a család és az otthon, valamint jobban tartottak a nő munkavégzésének negatív hatásaitól, mint azok, akiknek a párja főállásban dolgozott.

Eredményeinek ezen túl a munkaerő-piaci körülmények még egy fontos következményére is ráirányítják a figyelmet. Arra ugyanis, hogy sok nőt nem

⁷ Az 1999/2000-es időmérleg szerint ekkor a nők átlagosan napi 240, míg a férfiak 94 percet töltöttek a ház körüli teendők ellátásával (saját számítások KSH 2002 alapján).

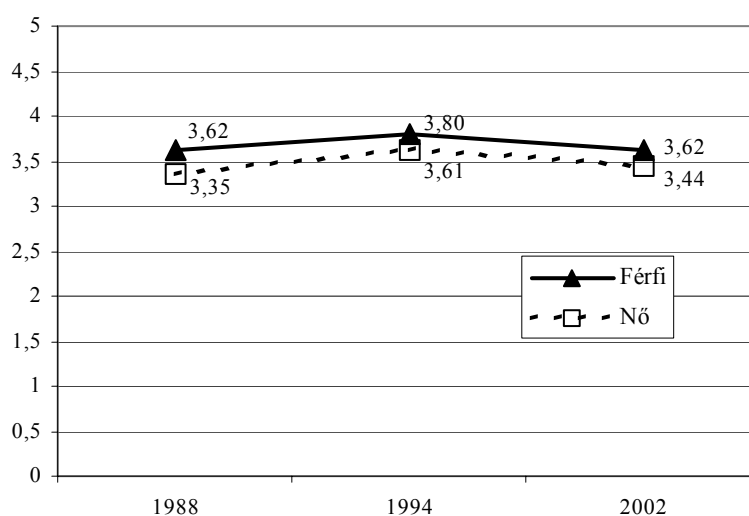
saját, hanem férje munkaerő-piaci pozícióvesztése motiválta arra, hogy „tradicionalisabb” nézeteket valljon. Számos olyan családban, ahol a férfi maradt munka nélkül és a nő lett a fő pénzkereső, a nők az átlagosnál jobban aggódtak amiatt, hogy munkavállalásuk káros lehet a gyerekek fejlődésére, a család egészére. Az ilyen asszonyok inkább azonosultak azzal a nézettel is, hogy a nők számára a foglalkoztatotti státus csak másodlagos cél, mint azok, akiknek a férje dolgozott. Ahol tehát a nő kényszerűségből főkeresővé vált, megnőtt a feszültség az értékek és a lehetőségek között, és vélhetően a nő szerepkonfliktusait erősítő helyzet állt elő – félelmet keltve a nőkben attól, hogy elveszítik hagyományos családösszetartó funkciójukat. Az ilyen helyzetbe került nők száma pedig korántsem elhanyagolható: az UNICEF (1999) adatai szerint 1993-ban a kétszülős, gyereket nevelő⁸ családok 7,5 százalékában az anya volt az egyetlen kereső (idézi *Koncz* 2001). Eszerint tehát a munkaerőpiac átalakulásának egy meghatározó eleme – a férfiak kiszorulása a munkaerőpiacról – megint csak lehetséges magyarázatul szolgál a nők 1990 után megerősödő „tradicionalizmusára”. Míg azonban az első mechanizmus esetében a háziasszony szerep elfogadása révén a strukturális kényszerek kiváltotta helyzetet (a nő munka nélkül maradását) az attitűdök támogatták, itt éppen ellenkező irányú kapcsolatról van szó: az attitűdöknek a strukturális kényszerrel (a férfi munka nélkül maradásával) való szembefordulásáról.

A felsorolt tényezőknek vélhetően mindegyike játszott több-kevesebb szerepet abban, hogy a nemi szerepekről vallott nézetek – elsősorban a nők körében – 1988 után hagyományosabbá váltak. Hogy az egyes tényezőknek mekkora a súlya, közülük melyek meghatározók és melyek nem vagy csak kevésbé azok, az a rendelkezésre álló információk alapján nem dönthető el. Anélkül azonban, hogy elvetnénk a többi szerző kínálta magyarázatokat, a hangsúlyt mi a munkaerő-piaci folyamatok hatására helyeznénk. Megmutattuk egyrészt, hogy néhány konkrét, a munkahely biztonságának elvesztésétől közvetlenül érintett, a rendszerváltás után újonnan megjelent csoportban egyértelműen jelen volt a hagyományos női szerepek fokozott támogatására való hajlandóság. Másrészt pedig valószínűnek tartjuk azt is, hogy a „szereptágítással” vagy éppen funkcióvesztéssel fenyegető munkanélküliség veszélyének hatása, ha kisebb mértékben is, de megjelenhetett a munkanélküliséget (ekkor éppen) elkerülő családokban, így a társadalom szélesebb rétegeiben is.

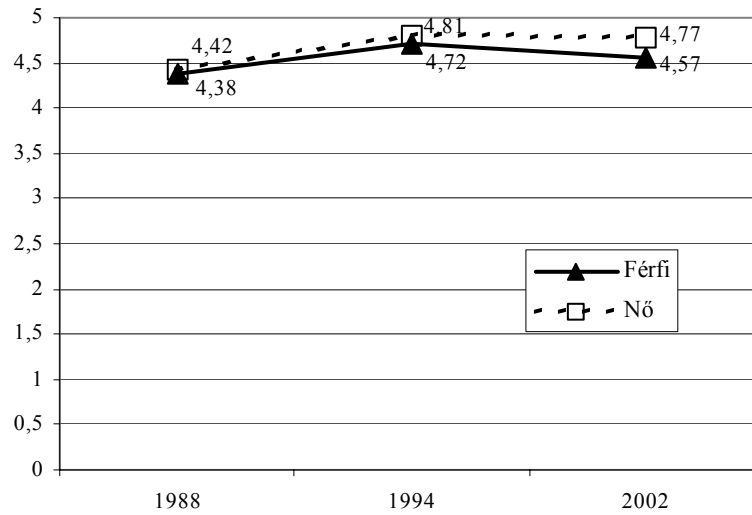
Mindamellettt erősen valószínűsíthető, hogy az itt felsorakoztatott magyarázatok további kiegészítésre szorulnak. A nemi szerepekről vallott nézetek ugyanis nem az egyetlen olyan témakört alkotják, amelyben a lakosság véleménye 1988 után korábbi értékekhez fordult vissza. Mint az V–VII. ábrákról leolvasható, a családi élettel kapcsolatos, ám a nemi szerepekhez csak közvetve kapcsolódó más kérdésekben is nagyon hasonlóan alakult az emberek állás-

⁸ Gyerek: 14 évesnél fiatalabb, vagy 14 és 18 éves kor közötti, iskolába járó eltartott.

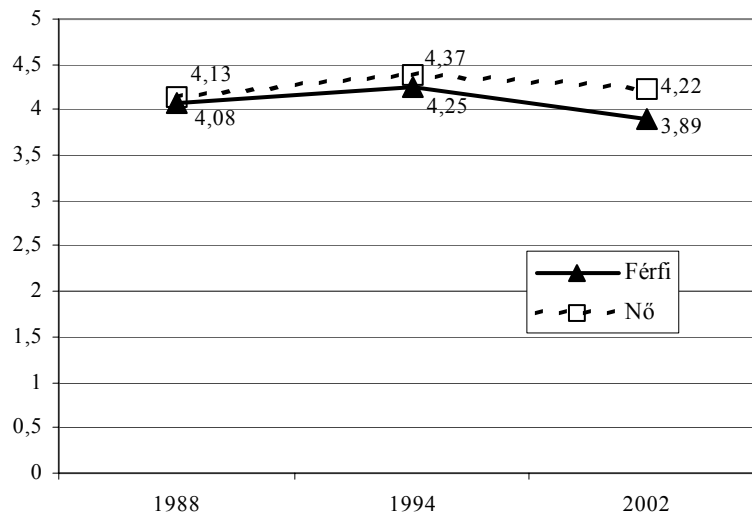
pontja. Eszerint 1988 után felerősödött a társadalomban az a meggyőződés, hogy „A házas emberek boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban”, valamint fokozódott a gyerekvállalás értékébe vetett hit is („A gyerekek fejlődését látni a legnagyobb öröm az egész életben”; „Üres az élete azoknak, akiknek soha nem volt gyerekük”).

*V. A házas emberek általában boldogabbak, mint azok,
akik nem élnek házasságban
Opinion: Married people are generally happier than unmarried people*

VI. A gyerekek fejlődését látni a legnagyobb öröm az egész életben
 Opinion: To see the children's growth is the largest pleasure of life

VII. Üres az élete azoknak, akinek soha nem volt gyerekük
 Opinion: Those who have never had a child have an empty life

Igaz ugyan, hogy bizonyos kérdésekben („Jobb rossz házasságban élni, mint egyáltalán nem kötni házasságot”; „Akik gyereket szeretnének, azoknak

mindenképpen házasságot kellene kötniük”) már 1988 után megindult a nézetek lassú modernizálódása, mégis figyelemre méltó, hogy a konzervatív értékek elfogadottsága nem csupán a női munkavállalással, de a házassággal és a gyerekvállalással kapcsolatban is megnőtt a rendszerváltást közvetlenül követő években. Ráadásul – nem úgy, mint a női munkavállalás kérdéseiben – ezeken a területeken a véleményváltozás iránya nem is volt teljes összhangban a társadalmi gyakorlatban az időszak során bekövetkezett változásokkal. Miközben ugyanis az attitűdöket tekintve erősödni látszott a gyerekközpontúság és felértékelődni a házasság, a demográfiai magatartás ezeket a változásokat nem tükrözte egyértelműen vissza. Így 1989 és 1992 között megtört, sőt átmenetileg megfordult ugyan a születésszám korábban kezdődött csökkenése, a házasságkötések számának apadása viszont mindvégig folyamatos maradt.

A demográfiai folyamatok sugallta „modernizálódás” az attitűdökben csak később, 1994 után vált megfigyelhetővé. Erről lesz szó a következőkben.

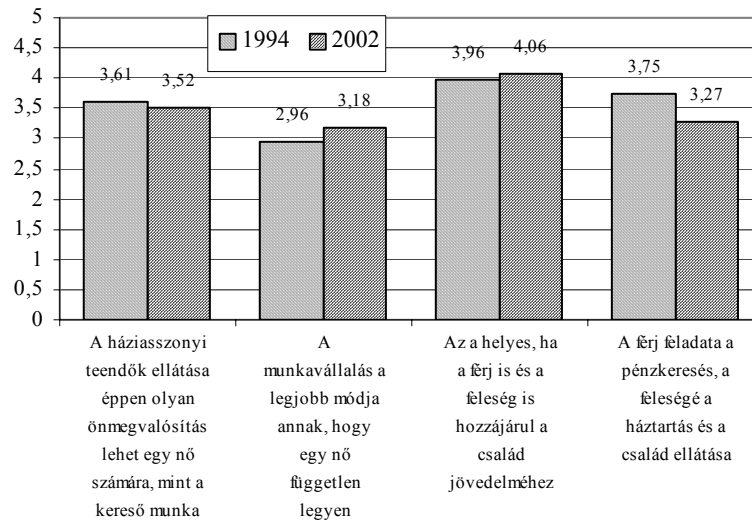
1994–2002: enyhe „modernizálódás”

Ahogy azt már korábban jeleztük, 1994 után, 2002-re mérséklődtek a társadalomban a női munka negatív hatásaival kapcsolatos aggodalmak, és kezdett visszaszorulni az a nézet is, hogy a munka a nők számára általában inkább csak másodlagos jelentőségű a családhoz, a gyerekhez képest. Ezzel párhuzamosan szintén a vélemények liberalizálódása volt megfigyelhető a gyerekvállalással, illetve a házassággal kapcsolatban (lásd korábbi ábrák). Mindezek azt is jelentik, hogy a magyar közvélekedés a nyugat-európai tendenciákkal egy irányban kezdett elmozdulni, és – ha csak távolról is – közelített az ott uralkodó attitűdökhöz.

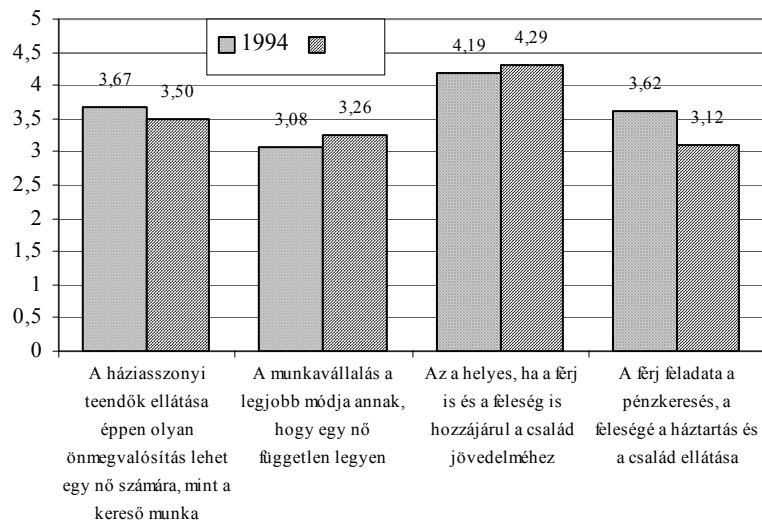
Hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos vélemények liberalizálódásának képét teljesebbé tegyük, a VIII. és IX. ábrán néhány további attitűdkérdésre adott válaszok 1994 és 2002 közötti alakulását mutatjuk be.⁹ Az adott kijelentésekkel való egyetértés mértékének változása egyértelműen jelzi, hogy 1994 után mind a férfiak, mind pedig a nők körében visszaszorult az a nézet, hogy a két nemnek markánsan eltérő szerepeket kell betöltenie a társadalomban. Leglátványosabban éppen annak az álláspontnak a támogatottsága esett vissza, amely kategorikusan elkülöníti a funkciókat, mondván „*A férj feladata a pénzkeresés, a felelősége a háztartás és a család ellátása*”.¹⁰

⁹ Ezek a kérdések 1988-ban nem szerepeltek a felvételben.

¹⁰ Valószínűleg közelebb juthatunk majd a magyarországi változások megértéséhez, amikor elérhető válnak az ISSP 2002-es nemzetközi adatai, és mód nyílik az 1994 és 2002 között lezajlott változások országok közötti összehasonlítására. Előzetes információk (Hana Haskova szóbeli közlése) szerint egyébként Csehországban szintén a vélemények modernizálódása volt tapasztalható ebben az időszakban. Sajnos azonban a cseheknel 1988-ban nem

VIII. Nemi szerepek – férfiak véleményei
Gender roles – men's opinions

IX. Nemi szerepek – nők véleményei
Gender roles – women's opinions

készült adatfelvétel, így azt nem tudhatjuk, hogy a vélemények tradicionálisabbá válásának rendszerváltás utáni hulláma magyar sajátosság volt-e.

Nincsen szó persze radikális átalakulásról: a véleménymegoszlás lényegében 1988-as arányaihoz jutottunk vissza. Így még 2002-ben is a magyar lakosság nagyobbik része gondolkodott úgy, hogy a fiatal gyermekek, de a család egésze szempontjából is káros, ha az anya dolgozik, és többségi maradt az a nézet is, amely szerint a legtöbb nő igazi vágya a család és a gyermek. Mint azonban korábban már utaltunk rá, az 1988-as és 2002-es nézetek rokonsága valójában csak felszíni, a társadalmi-gazdasági környezet gyökeres átalakulása alapvetően új kontextusba helyezte és új tartalommal töltötte fel a látszólag hasonló attitűdöket.

Erre utal az is, hogy a vélemények „modernizálódása” nem azonos intenzitással zajlott le a különböző társadalmi csoportokban. (2. tábla) Az általános tendenciáktól való leginkább figyelemre méltó eltérés a fiatal, 18–26 férfi korosztályban figyelhető meg. Ebben az életkoránál fogva hagyományosan modern szemléletű körben ugyanis nem vagy csak jóval kisebb mértékben nyert teret a női munka elfogadottsága, mint az idősebb korosztályokban. Így 2002-re a férfiak között már nem a legifjabbak vallják a legliberálisabb nézeteket: az előttük járó korosztály inkább pártolják az egyenlőséget. Úgy tűnik tehát, hogy felnövekvőben van egy olyan férfigeneráció, amely önmagának hagyományos családfenntartói szerepeket, párjának pedig elsősorban gyereknevelési és háztartási feladatokat szán. Nagy kérdés persze, hogy mennyire találkozik ez a felfogás az azonos korosztályba tartozó nők emancipálódási igényeivel, illetve, hogy mennyire reális a fiatal férfiaknak az a vágya, hogy keresetükből kettő vagy több személyt eltartsanak. Hasonló fejleményekről számol be egyébként Vaskovics (2000) Németországot illetően, bár ő ott a fiatal férfiak és nők esetében egyaránt a modern értékrend visszaszorulását tapasztalja. Magyarországon a nők körében nem állapítható meg hasonló változás. Itt a 27 év alattiak 2002-ben továbbra is határozottan modernebb nézeteket vallanak az idősebb korosztályoknál – bár az életkori szakadék a nők között is mérséklődni látszik.

2. Nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök nem és életkor szerint
 1994-ben és 2002-ben, átlagos pontértékek
 (1=egyáltalán nem ért egyet; 5=teljesen egyetért)
 Attitudes relating to gender roles by sex and age in 1994 and 2002
 (Average values: 1=total disagreement, 5=total agreement)

	Élet- kor	A dolgozó anya is van olyan jó anyja gyerekeinek, mint...		A gyerek 6 éves kora előtt káros, ha az anya dolgozik		A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben...		Állásban lenni fontos, de a nők vágya: az otthon, a gyerek	
		férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők	férfiak	nők
1994	18–26	3,80	3,59	3,45	3,69	3,21	3,42	3,95	3,90
	27–35	3,50	3,59	4,01	3,60	3,46	3,73	3,85	4,10
	36–45	3,23	3,56	4,30	4,05	3,78	3,71	4,06	3,95
	46–60	3,36	3,35	4,12	4,22	3,85	3,99	4,04	4,16
	61–	3,45	3,58	4,36	4,36	4,05	4,16	4,26	4,24
	Átlag	3,44	3,52	4,10	4,05	3,71	3,86	4,04	4,09
2002	18–26	3,95	3,90	3,61	3,53	3,32	3,06	3,59	3,57
	27–35	4,14	3,79	3,45	3,69	3,18	3,60	3,50	4,07
	36–45	3,93	3,72	3,65	3,72	3,08	3,51	3,50	3,57
	46–60	3,71	3,85	3,99	3,90	3,46	3,56	3,80	3,88
	61–	3,79	3,77	3,86	3,98	3,64	3,73	3,82	3,92
	Átlag	3,88	3,81	3,74	3,81	3,36	3,54	3,66	3,83

A vélemények csoportspecifikus változásának másik jellegzetes vonulata iskolai végzettség szerint rajzolódik ki. Hasonló adatokon végzett nemzetközi vizsgálatok rendre azt mutatják, hogy e képzettséggel párhuzamosan emelkedik azok aránya, akik támogatják a nők munkaerő-piaci szerepvállalását. A magyar férfiak körében viszont 2002 előtt nem ez volt a helyzet. Iskolázottságuk és a női szerepekről vallott felfogásuk közötti kapcsolat 1994-ben több kérdésben is („A gyerek 6 éves kora előtt káros...”; „A család élete megsínyli...”) inkább U alakú volt: a legkevésbé képzettek és a diplomával rendelkezők vallottak leginkább „konzervatív” álláspontot. Az ezredfordulóra bekövetkező átalakulás ezen a téren is változást hozott. Legnagyobb mértékben éppen a diplomás férfiak véleménye tolódott el liberális irányba. A nők esetében ugyanakkor mindkét időpontban többé-kevésbé szabályosan érvényesült a „magasabb iskolai végzettség – liberálisabb nemi szerepfelfogás” összefüggés.

3. Nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök nem és iskolai végzettség szerint
 1994-ben és 2002-ben, átlagos pontértékek
 (1=egyáltalán nem ért egyet; 5=teljesen egyetért)
 Attitudes relating to gender roles by sex and educational status
 in 1994 and 2002
 (Average values: 1=total disagreement, 5=total agreement)

	Iskolai végzettség	A dolgozó anyja is van olyan jó anyja gyerekeinek, mint...		A gyerek 6 éves kora előtt káros, ha az anya dolgozik		A család élete meg-sínyli, ha a feleség teljes munkaidő-ben...		Állásban lenni fontos, de a nők vágya: az otthon, a gyerek	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
1994	Max. 8 ált.	3,67	3,57	4,26	4,36	3,99	4,15	4,26	4,24
	Szaktanács- képző	3,36	3,54	4,00	3,86	3,56	3,64	4,06	4,11
	Érettségi	3,28	3,34	3,95	3,74	3,46	3,60	3,79	3,91
	Felsőfok	3,29	3,77	4,17	3,48	3,84	3,26	3,76	3,61
	Átlag	3,44	3,52	4,10	4,05	3,71	3,86	4,04	4,09
2002	Max. 8 ált.	3,85	3,68	3,83	4,04	3,67	3,61	3,93	3,88
	Szaktanács- képző	3,93	3,99	3,77	3,91	3,45	3,66	3,66	4,08
	Érettségi	3,77	3,79	3,73	3,62	3,02	3,47	3,66	3,72
	Felsőfok	4,00	3,99	3,56	3,39	3,16	3,20	3,21	3,50
	Átlag	3,88	3,81	3,74	3,81	3,36	3,53	3,67	3,83

Mi lehet az oka annak, hogy a kétezres évek elejére Magyarországon lassan erősödni kezdett a nemi szerepek hasonulásának támogatottsága? Úgy véljük, erre az időszakra háttérbe szorulhatott a rendszerváltást követő munkahelyi bizonytalanság sokkoló hatása, amely akkor a hagyományos értékekhez való visszaforduláshoz vezetett.¹¹ A munkapiac viszonylagos stabilizációja pedig vélhetőleg hozzájárult az attitűdök konszolidációjához: ahhoz, hogy ezek változása az eredeti pályáját kövesse.¹² Hasonló módon, valószínűleg mérséklődött a szocializmusban átél, fokozott terhelésnek a nőket a kereső munkától eltántorító hatása is. Ezzel egyidejűleg teret nyerhettek viszont olyan folyamatok, ame-

¹¹ Bár a munkanélküliségtől közvetlenül sújtottak másokhoz képest ekkor is valamelyest tradicionálisabb nézeteket képviselnek.

¹² Itt jegyezzük meg, hogy más vizsgálatok (lásd pl. S. Molnár 1999) nem találtak az itt bemutatotthoz hasonló „kitérés” a nemi szerepek (lassú) modernizálásának magyarországi folyamatában. Ebben szerepet játszhat a vizsgálati módszerek eltérő volta, de az is, hogy a kilencvenes években készült hasonló felvételek az ISSP-hez képest általában nagyobb késéssel követték az évtized elejének munkapiaci sokkját.

lyek megjelenését már a rendszerváltást követő időszakra prognosztizálta a kutatók egy része. Ilyen lehet a demográfiai változások fokozatos leképeződése az attitűdökben vagy éppen a nyugat-európai értékmintákhoz való erősödő közeledés.

A véleményeket formáló tényezők: 1988–1994–2002

Láttuk, hogy a főbb mutatókat tekintve a nemi szerepekkel kapcsolatos társadalmi ideológiák meglehetősen „tradicionális” állapotból kiindulva még konzervatívabbá váltak a rendszerváltás után átmenetileg. Ezt követően 2002-re egyfajta visszarendeződést tapasztaltunk: az egyes kapcsolódó kérdésekről kialakított lakossági nézetek újra nagyon közel volt a rendszerváltás előtt tapasztalathoz.

Azt is láttuk azonban, hogy ennek a visszarendeződésnek a mértékében mutatkozott bizonyos különbség az egyes csoportokban. Legfeltűnőbb jelenség, hogy 2002-re eltűntek a korábban a határozott nemek szerinti differenciák: a sokáig jóval tradicionálisabban gondolkodó férfiak fokozatosan elfogadóbbá váltak a nők munkavállalásával szemben, míg a nők erőteljes, de átmeneti „visszafordulás” után 2002-ben újra a szélesebb női szereprepertoár támogatása felé mozdultak el. Átalakulni látszanak ezenkívül az életkor, de némileg az iskolai végzettség hatásai is.

Ezeket a folyamatokat a következőkben regressziós becslések segítségével vizsgáljuk. Az egyes évekre külön-külön felállított egyenletekkel arra keressük a választ, hogy miként alakultak a női szerepekkel kapcsolatos véleményeket meghatározó tényezők az 1988 és 2002 közötti időszakban. Melyek voltak azok a demográfiai és társadalmi adottságok, amelyek az idevágó nézeteket formálták az egyes periódusokban? Hol húzódtak a meghatározó ideológiai törésvonalak a lakosság körében?

A regressziós elemzés előnye, hogy úgy vonhatunk le következtetéseket az egyes vélemény-befolyásoló tényezők hatásáról, hogy közben azt a többi tényező befolyásától függetlenül vizsgáljuk. Vagyis például úgy vizsgálhatjuk férfiak és nők attitűdjei között fennálló különbségeket, hogy közben kiszűrjük a nők átlagosan magasabb életkorának hatását, vagyis azt a torzító tényezőt, hogy őket esetleg az időskorúak nagyobb száma miatt találhatjuk konzervatívabbnak a férfiaknál. Az elemzésekben használt függő változót négy elemi változó értékeinek összegeként konstruáltuk.¹³ A magasabb értékek „konzervatívabb”, vagyis

¹³ Azt a négy attitűdkérdést használtuk, amelyek mindhárom vizsgálatban szerepeltek. Mégpedig: „Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik”; „Hatéves kora előtt mindenképpen megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik”; „A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik.”; „Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy ottho-

a nőknek inkább otthoni szerepeket szánó álláspontot jelölnek. A skálák átlagértékeit és szórásukat évek szerint a 4. táblázat tartalmazza.

*4. A nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák indexe
(a nagyobb értékek konzervatívabb felfogást jelölnek)
Index of the ideologies related to gender roles
(higher values mean more conservative views)*

	Átlag	Esetszám	Szórás
1988	13,99	1692	3,00
1994	14,47	1434	3,11
2002	13,17	970	3,04

A regressziós elemzések (5. tábla) első szembetűnő eredménye, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök társadalmi-demográfiai determináltsága számottevően lecsökkent a vizsgált időszakban. Míg 1988-ban ezek az alapvető tényezők a vélemények szóródását mintegy 12 százalékban magyarázták, addig 1994-ben már csak 7, 2002-ben pedig 5 százalékban. Összességében úgy tűnik, mintha erősödne a nemi szerepekről alkotott nézetek „függetlensége” – anélkül azonban, hogy a vélemények homogenizálódnának (hiszen szórásuk, azaz a népességen belüli változatosságuk 1988 és 2002 között lényegében ugyanakkora maradt). Nem csökkenő változatosságukat azonban egyre kevésbé tudjuk megragadni, megmagyarázni olyan tényezőkkel, mint az emberek kora, neme, társadalmi helyzete. Az eredmény háttérében azokat – a szokásos csoportképző tényezőket átmetsző – individualizációs folyamatokat sejthetjük, melyeket Ulrich Beck tárgyal nagyhatású művében (2003). Ennek alapján feltételezhető, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök is egyre inkább speciális élethelyzetekhez kötötten formálódnak, amely élethelyzeteket nem vagy csak igen korlátozottan tudjuk megragadni nagymintás adatfelvételek segítségével.

Az alábbiakban bemutatjuk, hogy hogyan alakult a különböző társadalmi-demográfiai jellemzők véleményformáló ereje az egyes vizsgálatok idején.¹⁴

na és gyermeke legyen”. Az állításokkal való egyetértést 1-től (egyáltalán nem ért egyet) 5-ig (teljesen egyetért) terjedő skálán értékelték a válaszadók. Miután az első kérdésnél a skálát megfordítottuk, a változóban használt 1-től 5-ig terjedő skálák értékeit összeadtuk. Az így képzett mutató magasabb értékei konzervatívabb, az alacsonyabb értékek liberálisabb nézeteket takarnak.

¹⁴ Ebben az elemzésben célunk az alapvető társadalmi-gazdasági hatások kimutatása volt – és eltekintettünk a (korábban részletesen bemutatott) nemek szerinti különbségek feltárásától. Ennek következménye az is, hogy a családtagok gazdasági státusának hatása nem szerepel a modellekben: ez a hatás ugyanis férfiak és nők között kioltja egymást. Megjelenítésük csak meglehetősen összetett, interakciós modellekben lehetséges – ám az összetettségnek ez

Férfiak és nők

Mint már az elemi kérdések vizsgálatából is sejthető volt, erőteljes közeledés mutatkozik a férfiak és nők véleményében. Míg 1988-ban az előbbiek majd' egy egész pontnyival konzervatívabb álláspontot képviseltek, addig 2002-re ez a különbség fokozatosan megszűnt.

Érdekes módon tehát Magyarországon ma egyáltalán nem tapasztalható az a már-már klasszikusnak nevezhető jelenség, hogy a nők nyitottabbak lennének a nemek szerinti egyenlőség erősödése iránt, és hogy ők játszanák a vezető szerepet a közvélemény modernizálásának folyamatában. Ennek a Nyugat-Európában, illetve Amerikában általános jelenségnek (pl. *Alwin* és szerzőtársai 1992; *Scott* és szerzőtársai 1996) az a kézenfekvő magyarázata, hogy az emancipáció terjedésével a férfiak azok, akik veszíthetnek korábbi privilégiumaikból, míg a nők választási szabadságuk növekedését várhatják tőle. A probléma felvetői, a kibontakozást célzó folyamatok elindítói világszerte női kezdeményezések, nőmozgalmak voltak, s a férfiak kénytelen-kelletlen, nagy-nagy időbeli késésekkel vették csak át, fogadták el ezeket a követeléseket.

A magyar véleménystruktúrának ettől eltérő alakulását az eltérő történelmi hagyományokkal, a hatékony nőmozgalmak hiányával és az emancipáció felülről kikényszerített jellegével magyarázhatjuk. Szerepet játszhat itt az a különösen megterhelő kettős nyomás, amelyet a magyar nők tömegei kényszerültek a szocializmus idején elviselni. Ha ezek az érvek valóban megállják a helyüket, akkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a magyar férfiak csak igen kevésbé bizonyultak szolidárisnak a társadalom nőtagjaival. Úgy tűnik ugyanis, ők nem vonták le a megfelelő tanulságokat az elmúlt rendszer tapasztalataiból, hanem a rendszerváltás óta folyamatosan teszik magukévá a nőknek a háztartáson kívül is helyet biztosító nézeteket. A következőkben elvégzendő, hasonló tematikájú vizsgálat izgalmas kérdése lesz, hogy továbbra is együtt mozog-e férfiaknak és nőknek a nemi szerepekről vallott felfogása vagy pedig újra eltávolodnak egymástól.

Életkori csoportok

A nem mellett szintén erőteljesen gyengült – bár nem tűnt el teljesen – az életkor magyarázó szerepe. 1988-ban az idősebb korosztályok felé haladva fokozatosan erősödött a tradicionális szerepfelfogás népszerűsége, és már a 27–35 évesek is konzervatívabbak voltak a náluk fiatalabbaknál. A legifjabbak és a legidősebbek pontszámokban mért véleménykülönbsége – az egyéb tényezőket

a foka már nem segítené, sőt inkább hátráltatná e fejezet alapvető mondanivalójának kifejtését.

kiszűrve – 2,4 pontnyi volt. 1994-re ez a távolság 0,99-re csökkent, és nem tapasztalható már a legifjabbak radikalizmusa. 2002-ben végül 0,90 pontnyi távolságot mértünk a 27 év alattiak és a 60 felettiak véleménye között, ám ekkorra már a 18 évesektől egészen a 45 éves korosztályig elmosódtak az életkor szerinti differenciák.¹⁵

A változást magyarázhatná, hogy lassan kihálnak azok a generációk, amelyek tagjai közül még nagyon sokan csak háziasszonyként és anyaszerepben látták édesanyjukat, és így rögzültek bennük a hagyományos női szerepminták. A modellbe azonban változóként bevontuk azt a tényt is, hogy az interjúalany anyja dolgozott-e annak 14 éves korában. Kiderült, hogy 1988-ban és 1994-ben még határozottan „konzervatívabb” nézeteket képviseltek azok, akik nem dolgozó anya mellett nőttek fel. Adataink nem igazolják tehát azt a közkeletű feltételezést, amely szerint a saját anyjuk többszörös szerepvállalását – a háziasszonyi/anyai teendők és a pénzkereset közötti egyensúlyozását – gyerekként megtapasztalók hajlamosabbak volnának elvetni ezt a modellt. Éppen ellenkezőleg, azt látjuk, hogy ők inkább tekintik normálisnak, elfogadhatónak a nők otthonon kívüli munkavállalását.

Mivel magyarázhatjuk akkor az életkor szerinti különbségek elmosódását a női szerepek megítélésében? Bár a gyerekkori közvetlen tapasztalat hatását elkülönítettük, nyilvánvaló, hogy a nyolcvanas évek végének idős korosztályai egyéb szempontokból is még meglehetősen tradicionális világban nőttek fel. Ahogy azonban a háború előtt felnőtt korosztályok megfogyatkoznak, úgy homogenizálódik a populáció szocializációs közege: fiatalok és idősek egyaránt a szocializmusra jellemző női szerepfelfogást érzékelték környezetükben, és viszonylag egységes értékrendet alakított ki körükben (vö. *Kapitány* 2002). A nemi szerepekre vonatkozó ideológiákat alakító kohorszthatás (vagyis annak következménye, hogy a különböző életkori csoportokba tartozók más-más tapasztalatokat gyűjtöttek életük fontos szakaszaiban) tehát feltehetőleg mérséklődik. Kérdéses ugyanakkor, hogy miként alakult (csökkent vagy változatlan maradt) időben az életkori hatás (a korosodással, az élettapasztalatok összegyűjtésével együtt járó „konzervatívizálódás”) szerepe.

Iskolai végzettség

Eltérően a nem és az életkor hatásától, az iskolai végzettség a vizsgált időpontokban hasonló mértékben és módon befolyásolta a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiákat. A magasabb képzettség mindhárom időszakban liberálisabb állásponttal járt együtt: a legfeljebb 8 általánost végzettekhez képest a diplomásoknak egy bő pontnyival alacsonyabb volt az egyetértési szintjük a

¹⁵ Ugyancsak ISSP-adatokon vizsgálva hasonló tendencia volt tapasztalható Csehországban is 1994 és 2002 között. (Hana Haskova szóbeli közlése.)

konzervatív beállítottságokat jelző kijelentésekkel. Ez az eredmény egyébként egybevág különböző nyugat-európai társadalmakban, illetve az USA-ban talált összefüggésekkel, és könnyen interpretálható. A nők esetében arról van szó, hogy az iskolai végzettségük emelkedésével együtt javulnak munkaerőpiaci esélyeik, tehát kevésbé valószínű, hogy az otthoni tevékenységeket preferálnák a pénzkereső munkával szemben. A férfiaknál viszont inkább a magasabb iskolázottsággal (gyakran) együtt járó nagyobb nyitottság és társadalmi érzékenység magyarázza, hogy a diplomások inkább támogatják a nők esélyegyenlőségét.

Családi állapot

A családi állapotot illetően megint csak a strukturális helyzet és az értékrend kapcsolatának gyengülését regisztrálhatjuk. Míg 2002 előtt a nem házas állapotok egyike vagy másika viszonylag elfogadó nemi szerepfelfogással járt együtt, addig 2002-ben semmiféle különbséget nem tapasztaltunk a különböző családi állapotúak erre vonatkozó nézetei között. Azokban az években pedig, melyekre nézve rendelkezésre állnak adatok az interjúalany gyermekeiről (1994 és 2002), az is kimutatható, hogy – amennyiben egyéb megfigyelhető tulajdonságaik megegyeznek – nem tapasztalható különbség a gyermekesek és gyermektelenek felfogása között sem.

Jövedelem

A család jövedelmi helyzetének hatását az egy főre eső jövedelem szerint képzett kvintilisek kialakításával vizsgáltuk. A középső ötödbe tartozókat választva referenciacsoportnak, 1988-ban és 2002-ben tapasztaltuk, hogy az övékétől számottevően eltérő véleményt alakítanak ki valamely jövedelmi csoportban. 1988-ban a leggazdagabbak tűntek ki liberalizmusukkal, 2002-ben a legrosszabb körülmények között élők „tradicionalizmusukkal”. Az összefüggés iránya tehát a két időszakban azonos volt: a jobb anyagi körülmények megengedőbb álláspontot implikáltak. Az értékrend és az anyagi viszonyok ilyen jellegű összefüggése feltehetően fokozott feszültségekhez vezethet az alacsony jövedelműek körében. Ezekben a családokban ugyanis erős kényszer szól a nő otthonmaradása ellen, noha ők másoknál jobban hisznek abban, hogy az anya munkaerő-piaci szerepvállalása káros hatással van a család életére. Erősítheti ugyanennek a csoportnak a „tradicionalis” beállítódását, hogy éppen innen kerülnek ki azok a nők, akik munkahelyük elvesztését a háziasszonyi funkciók felértékelésével tudják önmaguk számára (is) elfogadhatóvá tenni.

Végezetül az a körülmény, hogy a kérdezettnek van-e gyermeke, eredményeink szerint nincsen hatással a nemi szerepekkel kapcsolatos nézetre.

5. Regressziós egyenletek sztenderdizálatlan együtthatói (függő változó: a nemi szerepek modern/tradicionális indexe; a magasabb értékek tradicionálisabb nemi szerepfelfogást tükröznek)

*Unstandardized coefficients of the regression equation
(Dependant variable: a modern-traditional index of the gender roles;
Higher values mean more traditional view of gender roles)*

Megnevezés	1988	1994	2002
Konstans	12,79***	14,275***	12,834***
Férfi	0,96***	0,268	-0,296
27–35 év	1,01***	0,166	0,371
36–45 év	1,09***	0,667**	0,043
46–60 év	1,84***	0,801**	0,882**
60 év felett	2,41***	0,985**	0,890**
Szakmunkásképző	0,02	-0,517**	-0,149
Érettségi	-0,40**	-0,683**	-0,578**
Felsőfok	-1,07***	-1,10**	-1,315**
Az egy főre eső jövedelem ismeretlen	-0,02	-0,51	0,400
1. kvintilis – legalsó	-0,04	0,36	0,741**
2. kvintilis	0,06	0,07	0,029
4. kvintilis	-0,15	-0,18	0,075
5. kvintilis – legfelső	-0,47*	-0,02	-0,160
Hajadon/nőtlen	-0,11	-0,84**	-0,434
Elvált	-1,05***	-0,14	-0,313
Özvegy	-0,56*	-0,29	-0,336
Anyja dolgozott	-0,45***	-0,439**	-0,075
Van gyereke	Nincs adat	0,357	0,391
Korrigált R ²	0,124	0,073	0,050

***: sig <= 0,01; **: 0,01 < sig <= 0,05; *: 0,05 < sig <= 0,10

Referenciacsoport: 18–26 éves, 8 általánost végzett, gyermektelen, házas nők. A háztartásukban egy főre eső jövedelem alapján a középső kvintilisbe tartoznak és anyjuk nem dolgozott kisgyermekkorukban.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányban az International Social Survey Programme adatfelvételeiből származó eredményeket felhasználva azt vizsgáltuk, hogy az elmúlt mintegy másfél évtized során hogyan alakult a magyar lakosság viszonya a női munkavállaláshoz és néhány más, a nemi szerepekre vonatkozó kérdéshez. Legfrissebb eredményeink szerint az a rendszerváltás környékén felerősödött

igény, hogy a nők a háziasszonyi, anyai teendőkre összpontosítsanak, átmenetinek bizonyult. 2002-re mind a nők, mind a férfiak körében erősödött valamilyen az a nézet, hogy a nők természetes igénye lehet a munkavállalás, és ez nem feltétlenül káros a család, a gyerekek számára sem. A változás nem volt persze radikális: a vélemények kis mértékű eltolódásáról beszélhetünk, miközben a családcentrikus, a nőnek hagyományos szerepeket szánó nézetek továbbra is többségek maradtak.

Elgondolkodtató kérdés, hogy a nemenkénti funkciómegosztásra vonatkozó ideológiák 1994 és 2002 között lezajlott liberalizálódása vajon időszakos jelenség volt, vagy pedig egy hosszabb távú trendnek lesz része. Bár biztos választ csak egy néhány év múlva megismételt vizsgálat adhat majd, már ma is érdekes lehet feltételezéseket megfogalmazni. Úgy véljük, a jelenlegi társadalmi-demográfiai tendenciákat is figyelembe véve nagy valószínűséggel a nemi szerepek közeledését támogató álláspontok erősödése következik be mind a férfiak, mind pedig a nők körében. Attól alig kell tartanunk, hogy az attitűdök modernizálódása – középtávon legalábbis – komolyabban visszahatna a demográfiai magatartásra, és tovább rontaná a már ma is meglehetősen kedvezőtlen népesedési folyamatokat. Inkább arról lesz szó, hogy az attitűdök – különböző okoknál fogva – megkésve követik a házassági, gyermekvállalási szokások már korábban lezajlott változásait.

A vélemények további modernizálására számítunk továbbá azért is, mert a tradicionalizmusnak az erősödése valószínűleg leginkább a szocializmus idején anyagi kényszerből betöltött teljes munkaidős állás élményére adott reakciónak, valamint a rendszerváltás után sokszerűen ható munkapiaci változásoknak tudható be. Ezek a hatások pedig idővel természetes módon gyengülni fognak. Abban ma még csak reménykedni tudunk, hogy helyébe egyre szélesebb társadalmi csoportok számára a valódi választás lehetősége lép: olyan gazdasági és munkapiaci helyzet, amelyben a család és benne a nő valóban szabadon, egyéni preferenciák és nem szorító anyagi kényszerek hatására dönthet arról, hogy a különböző élethelyzetekben hogyan osztja meg idejét és energiáját a család és a munkahely között. Mindenképpen kívánatos lenne, ha ez a lehető legkevésbé lenne „fekete-fehér” döntési helyzet, vagyis a munka és a család közötti időmegosztás minél folytonosabb skálájáról választhatnának a nők – mégpedig rugalmasan, életpályájuk különböző pontjain különbözőképpen. Ehhez persze a részmunkaidős és egyéb atipikus munkavállalási formáknak a mainál jóval szélesebb körben való elterjedésére van szükség. De ne legyenek illúzióink: a részmunkaidős munka lehetősége önmagában – nagy elvi népszerűsége ellenére is – csak ott nyújthat valódi opciót, ahol nem az anyagi szükség hajtja a nőt napi 8 órás, vagyis teljes fizetéssel járó állás betöltésére.

IRODALOM

- Alwin, D.F. – M. Braun – J. Scott* (1992): The separation of work and the family: attitudes towards women's labour-force participation in Germany, Great Britain, and the United States. *European Sociological Review* 8: 13–37.
- Beck, U.* (2003): A kockázat-társadalom. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó, Budapest.
- Kapitány B.* (2002): Általános értékek és attitűdök. In: Spéder Zs. (szerk.): Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Budapest, KSH NKI (Műhelytanulmányok. Életünk fordulópontjai, 1.) p. 254–280.
- Koncz, K.* (2001): The Persistent Problem of Employed Women? How to Combine Paid Work with Household Duties In: *Society and Economy in Central and Eastern Europe – ISSN 1218-9391. – 2001. 23. évf. 1–2. szám, p. 171–193.*
- KSH (2002): Életmód – Időmérleg. A népesség időfelhasználása 1986–1987-ben és 1999/2000-ben. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MTA KTI (2002): Munkaerőpiaci Tükör. Szerk.: Fazekas K. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Pongrácz Tné – S. Molnár E.* (1994): Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. KSH NKI Kutatási Jelentés, 52.
- Pongrácz Tné* (2001): A család és a munka szerepe a nők életében. In: Nagy I., Pongrácz Tné, Tóth I. Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001. TÁRKI–SZCSM: Budapest.
- S. Molnár E.* (1999): Családi értékek – magatartások – demográfiai tendenciák. Századvég, 1999/14. 31–44.
- Spéder Zs.: Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között (2003) In: Spéder, Zs. (szerk.): Család és népesség – itthon és Európában. Budapest, Századvég Kiadó. 86–112. o.
- Scott, J. – Alwin, D.F. – Braun, M.* (1996): Generational changes in gender-role attitudes: Britain in a comparative perspective. *Sociology* 30: 471–92.
- Tóth O.* (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. Szociológiai Szemle 1995/1, 71–86.
- Tóth O.* (1998): Házasság és gyermek? Vélekedés és viselkedés. Századvég 1998 tél. Új folyam 11. szám. P. 80–93.
- UNICEF (1999): Women in Transition, The MONEE Project. CEE/CIS/Baltics. Regional Monitoring Report, No. 6. p. 162
- Vaskovics L.* (2000): A társadalmi modernizáció és a munkamegosztás a partnerkapcsolatokban és a családban – összehasonlító vizsgálat. In: Elekes Zs. – Spéder Zs. (szerk.): Törések és kötések. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest, 287–304. o.

Tárgyszavak:

Közvélemény-kutatás

Nők

Női munkavállalás

**SHOULD WOMEN WORK? CHANGES IN THE HUNGARIAN
POPULATION'S OPINIONS RELATED TO GENDER ROLES,
1988, 1994, 2002**

Abstract

Building on survey data from ISSP (International Social Programme) collected in 1988, 1994 and 2002, this study looks at attitude-changes concerning gender roles in Hungary. As it has been shown before, after the political transformation in 1989, the idea of the male-breadwinner model became somewhat more widely accepted in this country. In our article we argue that this was mostly due to the appearance of a massive unemployment in the early nineties. The re-valuated newly produced concept of the *homemaker woman* provided a new and attractive form of self-identity to many thousands of women losing their jobs in these years. At the same time however, no similar „help” was offered to men in a similar situation.

After the first shock of the economic transformation then, the attractiveness of the traditional gender roles decreased to some extent in most groups of our society. As our results show, interesting exceptions to this were young men, remaining rather traditional in their attitudes. In general however, by 2002 we find the idea of women looking after the household and the children to be about as popular as it had been in the late eighties. A later survey will have to show whether this change had been a first step in a longer-run trend, pointing towards more liberal views in relation to gender roles in Hungary.